

УДК 338.24

Зеніна-Біліченко А.С.
кандидат економічних наук, доцент,
Дніпровський державний технічний університет

Андрієнко О.М.
студент
Дніпровського державного технічного університету

ОСНОВНІ АСПЕКТИ МЕХАНІЗМУ УПРАВЛІННЯ ІННОВАЦІЙНИМ ПОТЕНЦІАЛОМ ПІДПРИЄМСТВ ТА НАПРЯМИ ЙОГО УДОСКОНАЛЕННЯ

KEY ASPECTS OF MANAGEMENT OF INNOVATIVE POTENTIAL OF BUSINESSES AND AREAS OF ITS IMPROVEMENT MECHANISM

АНОТАЦІЯ

У статті на основі систематичного та комплексного підходів сформовано узагальнююче визначення інноваційного потенціалу та його структури. Розглянуто процедуру та механізм управління інноваційним потенціалом і формуванням інноваційної стратегії на підприємстві. Проведено дослідження щодо формування й оцінки інноваційного потенціалу промислових підприємств, на основі яких зроблено рекомендації щодо його удосконалення. Виявлено коло головних проблем управління інноваційним потенціалом підприємства, які стримують інноваційний процес, що в результаті приводить до втрачання конкурентних переваг суб'єктами господарювання. Запропоновано елементи організаційного механізму управління, які впливають на інноваційний потенціал підприємства. Розроблено ряд заходів удосконалення системи управління інноваційним потенціалом промислових підприємств.

Ключові слова: інноваційний потенціал, інноваційна діяльність, механізм управління, підприємство, стратегія, інновація.

АННОТАЦИЯ

В статье на основе систематического и комплексного подходов сформировано обобщающее определение инновационного потенциала и его структуры. Рассмотрены процедура и механизм управления инновационным потенциалом и формированием инновационной стратегии предприятия. Проведены исследования по формированию и оценке инновационного потенциала промышленных предприятий, на основе которых сделаны рекомендации по его усовершенствованию. Выявлен круг основных проблем управления инновационным потенциалом предприятия, сдерживающих инновационный процесс, что в результате приводит к потере конкурентных преимуществ субъектами хозяйствования. Предложены элементы организационного механизма управления, влияющие на инновационный потенциал предприятия. Разработан ряд мероприятий по совершенствованию системы управления инновационным потенциалом промышленных предприятий.

Ключевые слова: инновационный потенциал, инновационная деятельность, механизм управления, предприятие, стратегия, инновация.

ANNOTATION

The definition of innovative potential and its structure is formed in this article on the base of a systematic and comprehensive approaches generalizing. A procedure and mechanism of management of innovative potential and the formation of an innovative business strategy is examined. A study on the formation and evaluation of innovative potential of industrial enterprises is made and the recommendations for its improvement are made on this base. The range of fundamental problems of management of innovative potential of the enterprise, restraining innovation process, resulting in a loss of competitive advantages of the business entities is revealed. Elements of organizational management mechanism influencing the innovation potential of the company are proposed. A number of innovative measures to improve the management capacity of the industrial enterprises are worked out.

Keywords: innovative potential, innovation, management mechanism, business, strategy.

Постановка проблеми. В умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу з посиленням конкуренції на світових ринках саме здатність економіки до інноваційного розвитку визначає місце держави в сучасному економічному просторі. Одним із найбільш важливих індикаторів інноваційної діяльності суб'єктів господарювання є інноваційний потенціал. Тому особливої актуальності сьогодні набувають дослідження проблем формування та розвитку інноваційного потенціалу. Стале економічне зростання будь-якого підприємства, регіону, держави в сучасних умовах господарювання може бути забезпечене лише за рахунок розвитку інноваційної діяльності. Для адекватної оцінки поточної ситуації і вибору перспективних напрямів інноваційного розвитку на підприємствах повинна проводитися систематична оцінка наявного інноваційного потенціалу. На основі оцінки стану інноваційного потенціалу промислового підприємства можна визначити подальшу стратегію його інноваційного розвитку та здійснити оперативне управління інноваційною діяльністю для забезпечення можливості переходу підприємства на випуск конкурентоспроможної продукції, істотно підвищити свою стійкість і гнучкість відповідно до змін у зовнішньому середовищі. Темпи і якість інноваційних процесів прямо залежать від інноваційного потенціалу підприємства, тому дослідження його сутності та структури набуває актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування та оцінювання інноваційного потенціалу підприємства займалися такі відомі зарубіжні науковці та практики, як І.Т. Балабанов, А.А. Бовін, Л.Г. Міляєва, І.А. Коршунов, С.В. Кочетков, К. Фрімен. Вагомий внесок в розвиток теорії та практики інновацій внесли О.Ф. Балацький, А.І. Басов, О.В. Князь, С.М. Ілляшенко, М.А. Іванова, О.К. Козакова, Ю.Г. Лисенко, М.Г. Чумаченко. Досліджуючи питання механізму інноваційних процесів підприємства, можна сказати, що сьогодні теоретичні та методичні розробки залишаються недостатньо висвітленими в науковій

літературі, що визначає необхідність теоретичних досліджень в цьому напрямі, застосування яких на практиці дасть змогу задовольнити потреби промислових підприємств. Серед них вагомими є виявлення та систематизація чинників, які впливають на формування та реалізацію інноваційного потенціалу підприємства, а також на методичку оцінки механізму інноваційного потенціалу та результативність його використання на підприємствах.

Мета статті полягає у дослідженні сутності поняття «інноваційний потенціал підприємства», розробленні теоретичних основ та аналізі методичних засад щодо визначення сучасного стану інноваційної діяльності в Україні за останні роки, впровадженні механізму управління інноваційним потенціалом підприємств та обґрунтуванні конкретних пропозицій щодо розвитку інноваційної діяльності в глобальному економічному середовищі.

Вклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні актуальним є зростання наукового та практичного інтересу до проблем інноваційної діяльності. Під поняттям інноваційної діяльності розуміють сукупність постійно здійснюваних у просторі і часі якісно нових прогресивних змін, які носять назву процесів впровадження нової техніки, технології. У ринковій економіці найпотужнішим важелем конкурентної боротьби є інновації, які дають можливість перевершити конкурентів за рахунок вищої якості продукції або ефективних технологій. Досягнення конкурентних переваг на підприємстві можливе у разі досконалого вивчення складових інноваційного розвитку як в теоретично-методичному аспекті, так і в практичному значенні. Інноваційний шлях розвитку дасть змогу економіці вийти на якісно новий рівень, який можливий за умови розвитку інноваційного потенціалу. Спираючись на аналіз останніх наукових публікацій, можна визначити інноваційний потенціал як сукупність різних видів ресурсів, включаючи матеріальні, фінансові, інтелектуальні, інформаційні та інші, необхідні для здійснення інноваційної діяльності [1]. Таким чином, інноваційний потенціал можна розглядати як статичну величину, простий набір ресурсів, що не відповідає ознакам інноваційності. Навіть наявність усіх необхідних ресурсів не гарантує інноваційного розвитку, крім сукупності активів. Інноваційний потенціал повинен мати внутрішню рушійну силу, яка б забезпечувала спрямування ресурсів на результативний інноваційний розвиток. Таке значення інноваційного потенціалу дає змогу використовувати його в господарській діяльності підприємств, зокрема в інноваційних процесах.

Отже, можна погодитись з визначенням В.Н. Гуніна, який трактує «інноваційний потенціал організації як міру її готовності виконувати завдання, що забезпечують досягнення поставленої інноваційної мети, тобто

міру готовності до реалізації інноваційного проекту або програми інноваційних перетворень і впровадження інновації» [6, с. 129].

Основні завдання інноваційного менеджменту у галузі управління інноваційним потенціалом представлені на рис. 1 [4; 7].

Рис. 1. Завдання інноваційного менеджменту

Таке розуміння завдань управління інноваційним потенціалом відображає сутність теорій інноваційного менеджменту та може бути застосоване виробничими підприємствами в процесі формування системи їх управління. Система управління забезпечує інноваційний розвиток підприємства за допомогою механізму формування інноваційного потенціалу підприємства, що є комплексною системою, яка містить в собі певну сукупність організаційних та економічних важелів, методів, принципів та інструментів. Підвищення конкурентоспроможності продукції і сприяння інноваційному розвитку підприємства є одним з основних завдань механізму формування інноваційної діяльності. Ефективність використання цього механізму допомагає в активізації фундаментальних та прикладних досліджень відповідно до потреб виробництва; підвищення розвитку інноваційної системи підприємства і системи сертифікації та стандартизації; утворенні дієвого мотиваційного механізму стимулювання інноваційної діяльності; модернізації системи професійної підготовки працівників.

Завдання, що постають перед механізмом формування інноваційного потенціалу, повинні створюватися залежно від таких чинників, як наявність ресурсів, стан ринку, конкурентне середовище, технологічний рівень підприємства. Зокрема, завдання визначаються на довгострокову та короткострокову перспективи, де встановлюються критерії та параметри управління інноваційними процесами на промисловому підприємстві.

Механізм формування інноваційного потенціалу функціонує під впливом багатьох факторів. Серед них наведемо такі, як, зокрема,

наявність висококваліфікованого персоналу підприємства; рівень технологій і обладнання; використання новітніх соціальних стандартів управління персоналом; стан інноваційної системи підприємства; використання сучасних систем професійного навчання персоналу і мотивації праці; організаційна структура, що сприяє здійсненню інноваційної діяльності; забезпечення фінансовими ресурсами. Також важливими факторами є кредитування і фінансування інноваційної діяльності в країні; розвиток науково-технічного прогресу в країні; інноваційна інфраструктура.

Крім того, механізм формування інноваційного потенціалу промислового підприємства має виконувати ряд функцій, таких як функції організації, планування і прогнозування, контролю і регулювання, стимулювання та інформування [3].

Тому необхідно відзначити, що в економічному розвитку організацій інноваційний потенціал має велике значення, оскільки володіє можливостями та ресурсами щодо застосування інновацій.

У межах інноваційного розвитку України визначено основним напрямом втілення виваженої державної інноваційної політики як клю-

чового чинника введення у дію інноваційного потенціалу економічного зростання країни, розвитку та структурного оновлення підприємств для підвищення конкурентоспроможності економіки на всіх рівнях господарювання, застосування та підсилення інтелектуальної компоненти, зменшення рівня енерго- та ресурсовитратності виробництва [7].

Результативність та ефективність інноваційного процесу визначається непростою взаємодією великої кількості чинників, які можна згрупувати у стан зовнішнього середовища; інноваційний потенціал соціально-економічної системи; особливості проведення інноваційного процесу.

Стан інноваційної діяльності в Україні характеризується насамперед недостатніми обсягами реалізованої інноваційної продукції, що в загальному обсязі реалізованої промислової продукції стало наслідком дії низки системних зовнішніх та внутрішніх чинників, а також чинників, що сформувались в період глобальної фінансової кризи та досі продовжують свій негативний вплив.

Рівень інноваційної активності промислових підприємств в Україні значно нижчий, ніж у розвинених країнах [1]. Реальні процеси інноваційних змін у сфері малого та середнього біз-

Таблиця 1

Інноваційна діяльність промислових підприємств за регіонами

	Кількість інноваційно-активних підприємств		Обсяг витрат на інноваційну діяльність, млн. грн.	Обсяг реалізованої інноваційної продукції (усього, млн. грн.)
	усього, од.	у % до загальної кількості обстежених підприємств		
Україна	824	17,3	13 813,7	23 050,1
Вінницька	25	14,7	575,3	192,4
Волинська	12	11,5	65,3	383,6
Дніпропетровська	63	13,0	7 568,9	1 145,5
Донецька	28	11,7	827,6	4 591,8
Житомирська	28	15,5	32,6	372,3
Закарпатська	14	10,1	22,5	583,2
Запорізька	49	20,9	321,0	3 162,3
Івано-Франківська	27	21,6	92,2	242,0
Київська	44	13,3	144,8	618,8
Кіровоградська	25	24,8	127,7	354,7
Луганська	9	11,3	24,3	373,2
Львівська	64	19,3	277,8	1 193,9
Миколаївська	29	31,2	291,6	71,2
Одеська	36	19,4	49,7	544,4
Полтавська	30	16,2	128,5	1 938,5
Рівненська	13	10,6	6,9	67,3
Сумська	23	19,8	162,3	1 751,9
Тернопільська	16	17,4	14,6	249,3
Харківська	117	28,6	667,0	2 742,4
Херсонська	19	20,7	70,1	175,4
Хмельницька	18	12,3	66,7	127,1
Черкаська	25	17,2	53,5	289,7
Чернівецька	9	17,0	18,8	100,0
Чернігівська	15	13,3	35,0	95,9
м. Київ	86	17,3	2 169,0	1 683,3

несу, який є найбільш масовою, динамічною та гнучкою формою організації підприємств, рушієм економічного зростання, в найбільш економічно розвинутих країнах світу здійснюються із запізненням і безсистемно, з низьким рівнем підприємницької активності.

Аналізуючи рівень інноваційної діяльності в промисловості, визначено, що в 2015 році впровадженням інновацій займалися 824 підприємства, або 17,3% загальної кількості обстежених промислових підприємств (табл. 1) [9; 10].

При цьому за видами економічної діяльності лідирують підприємства фармацевтичної галузі (47,5%), автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів (38,2%), комп'ютерів, електронної та оптичної продукції (37,5%), інших транспортних засобів (36,1%), коксу та продуктів нафтоперероблення (28,6%), електричного устаткування (28,2%) [9].

Протягом 2015 року на інновації підприємства витратили 13,8 млрд. грн., зокрема на придбання машин, обладнання та програмного забезпечення – 11,1 млрд. грн., на внутрішні та зовнішні науково-дослідні розробки – 2,0 млрд. грн., на придбання інших зовнішніх знань (придбання нових технологій) – 0,1 млрд. грн., а також 0,6 млрд. грн. – на навчання та підготовку персоналу для розробки та запровадження нових або значно вдосконалених продуктів та процесів, діяльність щодо ринкового запровадження інновацій та інші роботи, пов'язані зі створенням та впровадженням нових інновацій (інші витрати).

Найбільше коштів витрачено підприємствами м. Києва, Дніпропетровської, Донецької, Харківської та Вінницької областей; серед видів економічної діяльності слід назвати підприємства металургійного виробництва (56,3%), з виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів (11,5%), харчових продуктів (8,3%), машин і устаткування, не віднесених до іншого устаткування (5,4%). В табл. 2 проаналізовано кіль-

кість підприємств, що займаються інноваційною діяльністю [10].

Основним джерелом фінансування інноваційних витрат залишаються власні кошти підприємств – 13 427,0 млн. грн. (або 97,2% загального обсягу витрат на інновації). Кошти державного бюджету отримали 11 підприємств, місцевих бюджетів – 15, загальний обсяг яких становив 589,8 млн. грн. (0,7%); кошти вітчизняних інвесторів отримали 9 підприємств, іноземних – 6, загалом їхній обсяг становив 132,9 млн. грн. (1,9%); кредитами скористалося 11 підприємств, обсяг яких становив 113,7 млн. грн. (0,8%) [9].

Упроваджували інновації протягом 2015 року 87,7% інноваційно-активних промислових підприємств (або 15,2% обстежених промислових). Вони впровадили 3 136 інноваційних видів продукції, з яких 548 є новими виключно для ринку, 2588 – новими лише для підприємства. Із загальної кількості впровадженої продукції 966 є новими видами машин, устаткування, приладів, апаратів тощо. Найбільшу кількість інноваційних видів продукції впроваджено на підприємствах Тернопільської (27,2% загальної кількості впроваджених видів інноваційної продукції), Запорізької (12,7%), Львівської (8,0%), Харківської (6,6%) областей та м. Києва (14,4%); за видами економічної діяльності слід назвати підприємства з виробництва машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань (22,9%), паперу та паперових виробів (16,2%), харчових продуктів (11,3%), металургійного виробництва (5,5%) [9].

Кількість упроваджених інноваційних технологічних процесів (нових або вдосконалених методів обробки та виробництва продукції) становила 1 217, найбільше з яких впровадили підприємства Харківської (17,4%), Сумської (15,2%), Запорізької (9,4%), Дніпропетровської (6,3%) областей та м. Києва (12,5%); за видами економічної діяльності слід назвати підприємства з виробництва машин і устаткування, не віднесених до інших угруповань (25,3%), інших транспортних засобів (12,3%) та харчових продуктів (7,8%). Із загальної кількості впроваджених інноваційних технологічних процесів 458 є маловідходними, ресурсозберігаючими.

За даними Державного комітету статистики України в 2015 році 570 підприємств реалізували інноваційну продукцію на 23,1 млрд. грн. [10] Серед таких підприємств 37,4% реалізували продукцію за межі України, обсяг якої становив 10,8 млрд. грн. Кожне четверте підприємство реалізовувало продукцію, що була новою для ринку. Обсяг такої продукції становив 7,3 млрд. грн., майже дві її третини підприємства поставили на експорт. Значна кількість підприємств (86,0%) реалізовувала продукцію, яка була новою виключно для підприємства. Її обсяг становив 15,8 млрд. грн. Кожне третє підприємство реалізувало за межі України 40,1% такої продукції.

Таблиця 2
Кількість підприємств,
що займалися інноваційною діяльністю

Види інноваційної діяльності	Кількість підприємств (од.)
Усього	824
з них	
мали витрати на інноваційну діяльність	635
упроваджували інновації	723
з них	
упроваджували інноваційні види продукції	414
упроваджували нові процеси	400
реалізовували інноваційну продукцію, що заново впроваджена або зазнала суттєвих технологічних змін протягом останніх трьох років	570

З метою здійснення нововведень 181 підприємство придбало 1 131 нову технологію, з яких 66 – за межами України. Із загальної кількості технологій 439 придбано з устаткуванням, з яких 43 – за межами України; 393 – як результат досліджень і розробок (12); 120 – за договорами на придбання прав на патенти, ліцензіями на використання винаходів, промислових зразків, корисних моделей (8); 37 – за угодами на придбання технологій та ноу-хау (3); 129 – разом з цілеспрямованим прийомом на роботу кваліфікованих фахівців [9].

У результаті інноваційної діяльності 9 підприємств створили нові технології, з яких 98 було передано іншим підприємствам, зокрема, 20 – за межі України.

Отже, основною проблемою в інноваційній сфері залишається низька сприйнятливність підприємницького сектору до інновацій, що обмежує зростання продуктивності праці, зниження енергоємності виробництва, що не створює підґрунтя для модернізації та структурної перебудови економіки, не забезпечує її якісного оновлення. Зміна динаміки економічного зростання без впровадження у промислове виробництво нових високих технологій веде до зростання енерго-, ресурсовитратності виробництва, зниження конкурентоспроможності економіки, перетворення України на аутсайдера світового економічного розвитку.

Основними причинами погіршення стану інноваційної сфери є:

- невизначеність економічних стимулів щодо залучення інвестиційних ресурсів в інноваційні процеси;
- недостатній обсяг фінансування наукової діяльності з державного бюджету;
- недосконалість інституційно-правових механізмів для забезпечення формування ефективної системи органів публічного управління, яка б здійснювала регулюючий вплив на суб'єктів інноваційної діяльності, створювала стимули для інвестування в інновації;
- недостатність інституційних умов для розвитку інноваційної інфраструктури (технопарків, технополісів, високотехнологічних інноваційних підприємств, венчурних фондів, центрів трансферу технологій тощо);
- недосконалість інституційного забезпечення трансферу технологій, невизначеність організаційно-правових засад функціонування кластерів, неналежний рівень організації інформаційного забезпечення, що перешкоджає розвитку науково-дослідної та технологічної кооперації в інноваційній сфері.

Таким чином, підприємство, орієнтоване на інновації, повинно вдосконалювати свою виробничу базу, систему матеріально-технічного забезпечення, оптимізувати структуру збутової мережі й систему руху товарів, адаптуючи їх до змін ситуації на ринку.

Кожна наступна успішно реалізована інновація розширює можливості суб'єкта госпо-

дарської діяльності. Розроблення інноваційної стратегії підприємства повинно здійснюватися на основі аналізу й оцінки відповідності внутрішніх можливостей розвитку (потенціалу інноваційного розвитку) зовнішнім, що генеруються ринком (ринковим можливостям і загозам) з урахуванням темпів розвитку науки та техніки і спричинених цим змін внутрішнього і зовнішнього (макро- і мікро-) середовища.

Узагальнюючи вищезазначене, слід відзначити, що економічні результати підприємств вказують на об'єктивну потребу суттєвої зміни інноваційної стратегії з метою досягнення її ефективності. Тому аналіз складових інноваційного потенціалу та критеріїв управління інноваційною діяльністю дає можливість визначити підходи до створення ефективного механізму управління на засадах маркетингу та заходи щодо удосконалення інноваційного процесу, серед яких можна назвати:

- відповідність обсягів та якості ресурсів інноваційної діяльності, які визначені за потребою на ринку інноваційної продукції;
- відповідність освітнього і кваліфікаційного рівня персоналу (тобто готовність до створення інноваційної продукції);
- відповідність механізму та інструментів управління процесами оптимального рівня використання наявних ресурсів підприємства (пошук новацій для удосконалення або створення нових механізмів і методів організації діяльності);
- ефективність маркетингу у сфері технологій пошуку та обробки інформаційних ресурсів;
- ефективність економічних механізмів та інструментів з оновлення техніко-технологічної бази виробництва для переходу на випуск нової конкурентоспроможної продукції, використання сучасних форм і методів організації господарських процесів;
- ефективність механізмів диверсифікації фінансів щодо залучення коштів для здійснення інноваційної діяльності.

Висновки. Таким чином, підсумовуючи результати проведеного дослідження, зазначимо, що інноваційний потенціал підприємства є комплексним поняттям, яке включає в себе кількісний і якісний склад ресурсів, що використовуються під час створення та реалізації інновацій. Як переконує світовий досвід, найефективнішу реалізацію інноваційного потенціалу підприємств забезпечує ресурсозберігаюча інвестиційна стратегія. Маються на увазі не тільки матеріально-технічні, трудові й фінансові ресурси, але й такий надзвичайно важливий ресурс, як час, адже виграв у часі дає багато переваг і можливостей в умовах інтегрованого розвитку світової економіки. Стратегічні задуми інноваційного реформування повинні здійснюватися у певній послідовності, а також із науково-теоретичним, методологічним та організаційно-економічним супроводженням.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ілляшенко С.М. Роль інноваційної діяльності у соціо-економічному розвитку / С.М. Ілляшенко //Збірник наукових праць Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту. – 2011. – № 2. – С. 90–101.
2. Степаненко Н.В. Джерела та проблеми фінансування інноваційної діяльності і України. Макро- та мікроекономічні аспекти інноваційної діяльності / Н.В. Степаненко // Прометей. – 2010. – № 2 (32). – 79 с.
3. Шипуліна Ю.С. Засади комплексного механізму формування інноваційно-сприятливого середовища на підприємстві / Ю.С. Шипуліна, Н.С. Ілляшенко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки. – 2014. – Вип. 6, Ч. 3. – 2014. – С. 229–233.
4. Біловодська О.А. Механізм стратегічного управління інноваційним розвитком : [монографія] / О.А. Біловодська. – Суми : Університетська книга, 2010. – 432 с.
5. Краснокутська Н.С. Потенціал підприємства: формування та оцінка : [навч. посібник] / Н.С. Краснокутська. – К. : Центр навчальної літератури, 2011. – 352 с.
6. Гунін В.Н. Управління інноваціями: 17-модульна програма для менеджерів «Управління розвитком організації». Модуль 7 / В.Н. Гунін. – М. : ІНФРА-М, 2012. – 272 с.
7. Юринець З.В. Особливості формування стратегії інноваційного розвитку енергозбереження промислових підприємств / З.В. Юринець, І.Г. Гурняк // Ефективна економіка. – 2015. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.economy.nayka.com.ua>.
8. Мартюшева Л.С. Інноваційний потенціал підприємства як об'єкт економічного дослідження / Л.С. Мартюшева, В.О. Калишенко //Фінанси України. – 2012. – № 10. – С. 61–65.
9. Аналітична довідка. Стан розвитку науки і техніки, результати наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності, трансферу технологій за 2015 рік. – К., 2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mon.gov.ua/content/Діяльність/Наука/2-3-ad-kmu-2015.pdf>.
10. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.